

Виготовлення, продаж, зберігання та використання зброї в Острозі та князівстві Острозькому

Про виготовлення зброї в Острозі, а також оздоблення її дорогоцінними металами та про продаж її, як в Острозі, так і в інших містах, свідчить повідомлення за 1565 р. В ньому говориться, що острозький міщанин Плескач систематично продавав на Люблінському ярмарку вишукані й дорогі товари, серед яких зустрічаємо «сагайдаки, седла коштовніє, саблі, ряди острозкоє работи». Шляхта також купувала в Острозі зброю для своїх потреб. Так, Логвин Яневський придбав в Острозі для батькового «зверхника» Яна Паца такі речі «на войну до Литви» (1596 р.): 5 сідел, 5 сагайдаків зі стрілами звичних та один сагайдак зі стрілами оправлений сріблом, а також дещо з одягу [1, С. 34]. Ще раніше згадувалася зброя в заповіті князя Іллі Острозького за 1539 рік: „Зброя моя сребреная, которая тут у скарбі моім есть на чорном оксамите, і пояс Тодоровскій, і другая зброя на чорном оксамите, которая есть у пана Кгабриеля Тарла, і которое сребро мое есть у Тарла ж, остроги, шкофея, тую зброю одну і тоє сребро... і тот пояс Тодоровскій ободравши іс того сребра” він відказав на окування ікон. Про одну із найдорожчих шабель, що належала кн. Василю-Костянтину Острозькому, згадано в описі замкового майна за 1616 рік. Ця шабля коштувала 6 тисяч талярів, в той час як проста шабля вінницької роботи коштувала до двох золотих [2, С. 169-170].

Місцевої сировини для виготовлення шабель в Острозі не було, і тому метал завозили з інших регіонів [3, С. 70]. Так, вже згадуваний острозький торговець Плескач у 1565 р. привіз із Любліна до Острога велику кількість олова та сталі. [4, С. 110]. Метал до Острога з Любліна везли й інші острозькі купці: Грицько Щуревич у 1564 р. та Тарас Шимкович у 1569 р. [4, С. 59]. В 1573 р. луцький купець Дахно Горайнович продавав на Острозькому ярмарку олово, сталь, біле залізо [4, С. 155]. Залізо видобувалося з болотної руди на невеликих промислових підприємствах – так званих руднях. П. К. Федоренко зауважив, що на Лівобережному і Правобережному Поліссі у XVI-XVII ст. працювало не менше 1000 рудень.

Клинок шабель острозької роботи купували золотарі Львова для оправлення їх у благородні метали та камені [5, С. 318]. Натомість в інвентарі Дубнівського замку згадуються шаблі гайдуцькі, оправлені в Острозі; з даного повідомлення ми не знаємо, де виготовлялися клинки до цих шабель, вірогідно вони були привозні.

Виготовляючи холодну зброю, майстри здебільшого користувалися східними зразками, але водночас прагнули надати їй своєрідності, що виявлялося в специфічних прикрасах, а іноді і в техніці її виробництва. З середини XVI ст. у джерелах зустрічається термін «козацька шабля», яка монтувалася з окремих частин, привезених зі Сходу або виготовлених місцевими майстрами. Згадки про «козацькі шаблі» зустрічаємо в описі майна Дубнівського замку князів Острозьких. Ці шаблі в російських джерелах були відомі під назвою шабель «черкаського дела» і користувалися великим попитом.

В реєстрах острозьких ми часто зустрічаємо імена майстрів, які виготовляли зброю. Так, в реєстрі міста за 1576 рік згадуються: Панько Кочанович – шабельник, Малечкий – шабельник, Андрій – сагайдачник. Разом з ними записано ще два ковалі: Івашко та Марко, що проживали за річкою Вілією [13, С. 49]. Ждан Хлячич – сагайдачник, Антошко – сагайдачник, Матвій – стрільник проживали за Мишайковим мостом [13, С. 50]. Івашко Тютків зять – сагайдачник, Матвій – стрільник, Федір – лучник, Федір – сагайдачник, Іван – лучник, Ілляш – сагайдачник проживали по вулиці Зарванській. У 1603 році на вулиці Зарванській згадується Бартош – шабельник, на Завалі проживав Максим – стрільник, Карпо – шабельник, Микита – стрільник. В Старому Місті мешкав Філіп – шабельник, на Заріччі згадується один пушкар, на греблі, що йде від шпиталю до папірні, а також там проживав Богдан-лучник.

Українська шляхта та козаки користувалися шаблями різного походження: трофейними, купленими, отриманими під час військової служби у магнатів чи короля, виготовленими українськими зброярами. На теренах тогочасної України побутували шаблі різних типів, зокрема, перські (шамшир¹), турецькі (кілідж², пала), шабля турецького типу (ефес кіліджа, а клинок шамшира), польські (польсько-угорського типу, карабеля³, шабля орла, гусарська, карабеля гусарська, карабеля козацька, чечуга (смичок), ординка). Ці типи відрізнялися за формою клинків та руків'я, тому мали різні характеристики. Кожен власник міг вибрати собі шаблю до вподобань, залежно від своєї фінансової спроможності.

Українські майстри, які робили шаблі, могли виготовляти зразок повністю на місці (і клинок, і ефес) або з привізного матеріалу (клинок свій, ефес привізний або клинок привізний, ефес свій). Могли також відходити від усталених типів, наприклад, на клинок кіліджа монтувати ефес гусарського типу і т.п. Варіантів могло бути багато. Українські зброярі витворили свої типи шабель. Це, зокрема, український кілідж (ефес кіліджа, а клинок довший, ніж у кіліджа, з більш плавним вигином клинка і присутністю дол, яких на турецькому кіліджі немає) та шабля українського

*Виготовлення, продаж, зберігання та використання зброї
в Острозі та князівстві Острозькому*

типу (також з руків'ям кіліджа, але з клинком малої кривизни, яким дуже зручно робити окрім рублячих, ще й колючі удари).

У реєстрі Дубнівського замку записані: «шаблі, важкі мечі (концежі), палаші, шпаги, кинджали, луки, тесаки, перначі, булави, стріли» [7, С. 212].

Шаблі, яких налічувалося 109, були майже всі прикрашені дорогоцінними металами та камінням. Серед них: гусарські з ефесами, оздоблені срібним крученим дротом і ланцюжками; козацькі, оздоблені латунню і срібними кульками, в піхвах; гайдучькі, оправлені в Острозі, татарські і турецькі. Ячинський подарував дві шаблі (одна – позолочена з латуні). Палашів було 20 (один – з золотим ефесом, ще один оздоблений камінням від молдавського господаря, 8 – від Шацького). Мечів (концежів, кордів) у піхвах – 24. Тесаків – 5 (один – в оксамитових піхвах кн. Острозького). Кинджалів – 14. Шпаг – 2 (одна – від Підчаського). Рапіра – 1. Перначів – 2 (один – від Балабана). Луків турецьких (від Авічка, Галги) – 70, татарських – 2, один від кримського хана, степанської роботи – 11 простих, від Богдана – 4, зі шкіряними піхвами – 24. Стріл орлиних – 540, простих – 300. Булав – 2 (одна – із срібними цятками, друга – пірчаста (пернач))⁴.

Про виготовлення в Острозі зброї дізнаємося із поеми Симона Пекаліда „Про Острозьку війну під П'яткою ...”: [6, С. 196-242.]

«... Ремісників у цім місті багато
Різних: сюди їх покликали ниви врожайні і війни.
Тут виробляють всю зброю: кольчуги, і стріли, і мідні
Панцирі, списи, шоломи з султаном, щити різнорідні,
Луки криві і роги, розмаїтті прикраси з металу.
В кожній господі у місті сагайдака знайти можна.
Де тільки глянеш, то скрізь на ковадлі у русів з заліза
Зброю кують смертоносну, усюди палає Мульцібер.
Правом литовським живе височенна Острозька фортеця...”

Показовим є випадок, як у 1514 році, виїжджаючи з Острога до Орші⁵, де відбулася битва між військом гетьмана кн. К. І. Острозького та військом московитів, князь перестрів познанського купця Штефка, та для нужд війни реквізував у нього 50 панцерів (кольчуг), а потім видав йому «квитанцію», по якій потім той би міг отримати гроші.

У тому ж 1514 році князь Острозький, здобувши перемогу над московським військом у битві під Оршею, отримав після перемоги численні трофеї. Так, вірогідно, у сховищах Дубнівського замку за реєстром 1616 року з'явилися гармати з кентавром і московським гербом, з ініціалами московського князя, і надзвичайно цінна здобич – позолочена булава московського царя «*Bulawa zlocista cara wielkego Moskiewskiego*» [7, С.212].

В реєстрах Острозького, Володимир-Волинського, Луцького, Кременецького та багатьох інших замків наводиться перелік різноманітного озброєння, яке використовувалося в ті часи: аркебузів, мушкетів, гармат, боєприпасів тощо. Кількість гармат у замках була неоднаковою: у Кременецькому – 29, Київському – 18 гармат, 11 серпантин та 82 гаківниці, в Острозькому 14 гармат, 7 гаківниць та смигівниць, в інших – від 4 до 10 гармат. Та найбільша кількість всілякого озброєння зберігалася в Дубнівському замку кн. Острозьких [7, С. 217].

Для оборони замку в дубнівському «sekhaucie» князі Острозькі тримали кілька видів гармат та іншої стрілецької зброї. Гармат великих і малих налічувалось 41 «...odlewanych w Dubnie, Ostrogu, Lwowie, sprowadzanych z Gdanska...»: 4 великих гармати – від пруського короля, однакової форми; гармата від краківського єпископа; Софія Тарновська, донька гетьмана і дружина князя К. К. Острозького, внесла, як посаг, три гармати з гербами Тарновських. Згадуються гармати з гербами кн. Острозького, виготовлені в Гданську та в Дубні, також фальконети та малі гарматки з гербами кн. Острозьких. Окремо згадуються гармати з гербами кн. Острозьких, виготовленні в Старокостянтинові⁶. В цейгаузі зберігалися також гармати польові, обшиті шкірою, оздоблені різьбленням; козацькі гармати на возах; смигівниці на візках, оздоблені кісткою з чорними ложами; моздежики на двоколісних візках; 74 старих дубнівських замкових гаківниць. Стрілецька зброя складалася з рушниць, пістолів, рушничок, бандолетів, півгаків, яничарок, мушкетів, мортир, маленьких гарматок і ще менших іспанок. Деякі з гармат мали власні імена: так, в реєстрі Дубенського замку за 1685 рік зустрічаємо такі імена: «Domiana», «Sokola», «Psa alias Sobake», «Brandeburczykow», ще раніше згадувалися «Kozma» та «Demian» і т.д.

Дерев'яне сховище містило 195 півгаків⁷, 16 з яких позолочено та оздоблено перламутром, 24 – кісткою, 135 – роботи острозьких майстрів, один простий – від Богдана, три простих – від Чернявського, два – від троцького воєводи в срібній оправі, один – від Єсинського, один – від Склінського, 5 іспанок з перламутром і дві однакові з кісткою; 17 пістолів, з яких два – від кн. Булиги, оправлені сріблом, три оздоблені кісткою, шість – перламутром, одна – від Сокура; 22 короткі рушниці (дві позолочені, оздоблені кісткою, дві з перламутром, чотири однакові німецькі з кісткою, три золоті німецькі з кісткою – від Богдана); чотири бандитки простої роботи; 41 мисливську рушницю, окремо на звірів і птахів, оправлені золотом, сріблом, кісткою, перламутром. Це подарунки від Ласького, Павла Сотга, віленського воєводи і його сина, кн. Чарторійського, кн. Булиги, Склінського, кн. Пузини, особисті кн. К. К. Острозького, Раковського; 228 мушкетів⁸ з кривими ложами, довгими, іспанськими, оправленими

*Виготовлення, продаж, зберігання та використання зброї
в Острозі та князівстві Острозькому*

залізними пластинами, карповою лускою, латунню, кісткою, чорним деревом з різьбленням. Були вони московські – від Богуна, Громачки, Розражевського, Пньовського, Соко́ра, кн. Чарторийського, Мармедука, Бенедикта, Шаска, Рисковського і 144 куплені; 36 яничарок⁹ – довгих, коротких, з чорними ложами, оправлених в Острозі, подарованих Богуском, Шаском, Авічком. У цьому ж дерев'яному сховищі було 84 чохла чи кобури з оксамиту і шкіри для півгаків та іншої дрібної стрілецької зброї; 59 порохівниць – кривих кістяних німецьких, білоцерківських, гайдуцьких (одна з них – дрібно саджена кісткою від віленського воєводи і такої ж роботи від Радивилла: 158 ключів для півгаків, 78 форм для відливання куль, 7 наконечників до списів, хоругв, рогатин, 12 мідних гармат, 5 латунних гарматок, 10 мортир (одна – від Зоравського).

В цейгаузі Острозького замку за реєстром 1620 року зберігалось 14 гармат, серед них дві московські, два фальконети, один з яких обкований квітами «flogysowaneti», дві гармати з гербами кн. Януша Острозького.

Високого рівня у Львові, Дубні, Острозі, Старокостянтиніві, Луцьку, Володимир-Волинську набула ливарна справа у зв'язку з появою гармат. Найбільший розквіт ливарництва припадає на XVI – початок XVII ст.

У цей час прославилися львівські гарматники Гануш, Бартель Вейс, Мельхіор Герлозич та ін. Майстер Л. Герль відливав фортечні гармати для Львова, Житомира і Кам'янця, Д. Стефанович – для кам'янецького каштеляна Якова Претвича, майстер Юрій – для київського воєводи князя В.-К. Острозького. Відомий львівський ливарник Петро Маренкович взагалі ще десь до 1609 року переїхав до Острога [11, С. 929]. В Острозі він жив ще у 1618 році [12, С. 68]. В арсеналі Дубнівського замку зазначено 135 півгаків роботи острозьких ливарників-зброярів.

Важливу роль у замках відігравали пушкарі, які виконували найрізноманітніші обов'язки: виготовляли зброю, обладнували гармати, а коли була потреба, навіть стріляли з них, виробляли порох, видобували селітру, відливали ядра тощо. Часто їм допомагали міщани-зброярі, яких звільняли від інших повинностей.

В майстерні найчастіше працювало 4–6 чол. Спочатку вони робили так звану фальшиву модель тіла гармати з глини, яку накладали на дерев'яний стержень у кілька шарів. До моделі прикріплювали дерев'яні цапфи і ліпні прикраси. Потім її обмашували сумішшю з сала і масла. На змазану поверхню накладали кілька шарів глини, які скріплювалися ззовні залізним каркасом. Товщина кожу́ха була 175-300 мм. Після цього фальшиву модель викидали, залишаючи лише форму корпусу гармати з відбитком на внутрішній поверхні всіх прикрас і написів. Форму казенної частини гармати робили окремо. Потім ці форми з'єднували одна з одною. З

циліндричного залізного прута робили стержень, який обмотували клоччям, покривали шаром глини і шаблонували. Стержень виймали з форми після того, як гармату було відлито.

Новим поштовхом до більш інтенсивного виробництва зброї стала визвольна війна 1648-1654 рр. Ремісники, які були у селянсько-козацькому війську, виготовляли і ремонтували зброю здебільшого в спеціальних майстернях. Робили зброю й самі козаки. 23 вересня 1648 р. польський шляхтич Андрій Мясковський писав з України познанському єпископу, що козаки розбирали млини і виймали з них залізо. Виготовлена ними в містах України зброя за вказівками гетьмана закуповувалася на кошти військового скарбу. Багато такої зброї було залишено козаками під час відступу в битві під Берестечком і зараз ця зброя, виявлена під час розкопок, зберігається у фондах та експозиціях Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви».

Захисне озброєння також становило своєрідну колекцію арсеналу Дубнівського замку кн. Острозьких. Майже всі панцирі «wenwські», карваші, металеві шапки, шоломи, рукавиці, кираси, щити, наплічники, налікотники, нагрудні пластини, виготовлені або прикрашені коштовними металами. Реєстр 1616 року подає цілі комплекси захисного озброєння, всі складові якого поєднані між собою однаковим оздобленням: коштовним камінням чи гравіруванням на металі: «Обладунки з камінням і золотими трояндами і такий же шолом, панцир з позолотою і такий же шолом, римські турнірні лати, шолом до них. Наколінники і рукавиці, панцир гладенький з наплічниками і шолом до нього; «панцирів кованих, місцями позолочених, з густими цятками, латунними і срібними – 32; панцирів від Пйонтка, Шацького, Тжаски, Тишка, Тарновського, Чернявського, Богдана – 31; карвашів золотих – 6 (2 – від Богдана); карвашів залізних, полірованих – 31 (9 – від Богдана); шоломів золотих – 2, шоломів однакових – 30, шоломів різної роботи – 30; кольчужних сіток до шоломів залізних, з карповою лускою – 3, кольчужних сіток козацьких – 4, від Богдана – одна кольчужна сітка і 9 залізних полірованих; шапок залізних німецьких – 4; залізних рукавиць – 4».

У сховищах зберігалися також боєприпаси до гармат, рушниць у готовому вигляді і сировина для їх виготовлення: пороху різного, як старого, так і свіжого, – 40 великих півбочок і 40 менших; зарядів з кулями і порохом для смигівниць і гаківниць – 4 півбочки, в яких куль з зарядками – 3404, залізних великих і малих куль – 9254, олова давнього дубнівського, великих і малих шматків – 16, олова від Колячковського і Заблоцького – 15 шматків, олова з Переяслава – 20 шматків; селітри – 148 бочок, сірки – 25 бочок.

Про виробництво на Волині пороху згадував французький інженер Боплан. Для цього використовували спеціально обладнані млини і порохові ступи. В Житомирському замку «порох толкут водою в ступе мельничної,

*Виготовлення, продаж, зберігання та використання зброї
в Острозі та князівстві Острозькому*

толкачей четыре, может изготовить один толкач за час камень пороху» (32 фунти). «В Кременци оказалась... ступа коловратная... о шести толкачах, в которой ступе может и один человек порох толчи».

Спочатку виготовляли дрібний порох, а трохи пізніше – і більш зернистий. Дрібний порох змочували, місили, сушили. Більший використовувався для великих зарядів. У XVII ст. порох складався з таких елементів: на два фунти сірки і фунт вугілля брали 4,5 або 6 фунтів селітри. Ці пропорції залежали від його призначення.

Під час визвольної війни виробництво пороху значно збільшилося. Виготовляли його, як і раніше, селяни, козаки, міщани, майстри-порохівники, пушкарі, а також у майстернях полків і «військової гармати». Однак нестача сірки, яку доводилося привозити з інших країн, гальмувала виробництво пороху.

Пушкарі робили і ядра. Кам'яні ядра обточувалися і обковувалися іноді навкруги залізними обручами. Пізніше ядра робили лише залізні, іноді обливали їх оловом. Для виливання ядер використовували залізні, дерев'яні та глиняні форми. Металеві ядра були порівняно невеликими — «більше гусячого яйця» або з «яйце голубине», а інколи — «5 п'ядей в обводі».

У скарбі Дубнівського замку згадується також велика кількість кінської зброї, захисних обладунків для коней, сідел, оздоблених сріблом, золотом і коштовним камінням.

За проведенними дослідженнями кн. Любомирського у вступній частині статті «Regestra skarbcza księzost Ostrogski w Dubnie, spisane w roku 1616» вказується, що найкращими постачальниками колекційної зброї до двору князів Острозьких вважалися троє братів Чернишевичів: Гермоген, Конрад та Дмитро – міщани з Білої Церкви, яких спіткало нещастя в 1609 році «Pan Bog z laski swojej... nawiedzil ognem, w ktorym splonal ich dwor, a z nim w skrzyniach szaty, syna, miedz, zloto, srebro». Як бачимо з повідомлення, брати Чернишевичі були золотарями та мабуть і зброярами. Згадує Любомирський і Богдана (неякієго) Сусло. Про Богдана писали Ю.-І. Крашевський¹⁰ [8, С. 119.] і Несецький Каспер¹¹ [9], у якого читаємо: «Мав князь Костянтин-Василь такого собі Богдана. Той на сніданок з'їдав печене поросся, гуску, два півні, волову печеню, три хлібини, круг сиру, випивав два гарнці меду – з тим до обіду сидів, ніби нічого не їв. За обідом з'їдав м'яса волового шматків десять, телячого – ще більше, а баранячого – ще більше; печене поросся, гуску, півня, три печені: волову, свинячу, телячу; меду, вина, горілки напереміну – по чотири гарнці, пива – без міри. Струнким не був, а після кожної трапези вставав з-за столу так, ніби міг з'їсти більше. Сили мав стільки, що міг побороти тридцятьох».

В “Реєстрі” подається перелік усіх речей, які кн. Януш Острозький брав із собою в дорогу, а це складало сім скринь. У першій знаходилося 96 предметів столового срібла; у другій – сідла, збруя для коней і захисне озброєння для них (нагрудники, шоломи), особиста зброя князя (золотий пернач, палаш з коштовним камінням – подарунок італійського правителя; шабля, оздоблена золотом, коштовним камінням – від батька, кн. Костянтина; остроги з коштовним камінням та інше).

Подальшу долю арсеналу із Дубнівського замку кн. Любомирський прослідкував у XVIII ст., коли військо Петра I, союзника короля Августа II, зайняло Дубно і замок у 1706 році, генерал Вейсбах, очікуючи приходу основних військ, знайшов чимало сховків зі скарбами в Дубнівському замку. Про це йдеться у документі “Специфікація дубнівських гармат, вилучених генералом Реном”. Тоді до Києва було вивезено значну кількість шабель, прапорів гусарських і панцерних хоругов, близько 90 пістолів і рушниць, щитів, старовинних жезлів, оздоблених золотом, сріблом і коштовним камінням. Крім того, з цейхгаузу взято всі гармати, а з-поміж них і гармати, що мають і мистецьку цінність та прикрашені гербами Вазів (снопком, Самсонами), Вензиків – дар королеви Бони Єремії батькові короля Міхала Вишневецького на пам'ять про розгром татар і козаків; коломбрини з гербом кн. Острозьких, гармату з гербами кн. Острозьких і кн. Любомирських і т.п.

Спадкоємець Острозької ординації кн. Олександр Любомирський, сандомирський староста, здійснював спроби повернути забрані речі, про що свідчить запис перемовин з кн. Долгоруким, повноважним послом царя. Ординат просив віддати всю амуніцію і дубенські гармати, посилаючись на декларацію, складену в Жовкві при посольстві Речі Посполитої, підтвержену Люблінською радою, а також на те, що він не має перед царем жодної провини. Просив також повернути всі дубенські стада й отари, забрані генералом Реном і зменшити контрибуцію для солдатів Острозької ординації. Попри всі намагання повернути добро, ніхто нічого не повернув.

Існує ще один документ, не вписаний до “Реєстру”, – рапорт О. Меншикова царю Петру I, який повідомляє, що: “...король швейський, будучи в Дубно, услышал приход московских войск так скоро, затревожась, побежал, что все тяжести бросил и двадцать восемь пушек медных... в Дубне в землю зарыл, о которых накрепко, под смертной казнью, запретил сказывать. Однако ж московская партия, отправлена от Полонного, оные пушки нашла...”.

В 1714 році кн. Олександр Домінік Любомирський забрав з Дубна чимало рухомих пам'яток. Крім килимів, кінської збруї, сідел, шабель, оздоблених золотом з бурштином, діамантами, смарагдами, сапфірами, бірюзою, звідти забрано ще чотири булави. Перша «bulawe wielka z aspisowa galka I trzcionem aspisowem, w zloto oprawna, na galce rubinami I smaragdami

*Виготовлення, продаж, зберігання та використання зброї
в Острозі та князівстві Острозькому*

---

w sztuk piec sadzona», друга «z rekojescia srebrna, zlocista, z galka w zloto oprawna, rubinami I turkusami sadzona», третя «zlotem powleczone, wszystkie turkusami s tureckimi kamieniami sadzona», четверта – оршанська – булава московського царя «srebrna, zlocista, Moskiewska».

Свідченням естетичних смаків майстрів було прикрашування зброї методом карбування, гравірування, чернення, емалювання, оздоблення коштовним камінням тощо. В такий же спосіб прикрашали сагайдаки, колчани, щити (тарні) тощо. Поступово вироблялися прийоми художнього оздоблення зброї. До XVII ст. прикрашали в основному дерев'яні частини вогнепальної зброї, а пізніше – металеві – дуло, замок. Знаки влади козацько-старшинської верхівки – бунчуки, булави, перначі також прикрашалися. На гарматах інколи позначали герби та ініціали їх власників, дати виготовлення, зображали святих тощо. Особливою художньою цінністю відзначалася парадна зброя. Острозькі зброярі виготовляли, а золотарі прикрашали шаблі і палашики турецького типу. В Острозі, як і в інших містах виготовляли зброю східного типу, яку й нині важко відрізнити від справжньої турецької або іранської.

Дула та замки більш цінних зразків зброї золотили або інкрустували сріблом з емаллю. Дуло з'єднувалося з ложею за допомогою срібних або мідних орнаментованих обоймиць. Деякі рушниці та пістолети мали «ольстри» – чохла з різнобарвного, переважно червоного, сап'яну, сукна або оксамиту, гаптовані золотом і сріблом.

Отже, незважаючи на те, що в XVI-XVII ст. в Україні широко використовувалася трофейна – польська, турецька, іранська, а також привізана зброя з Росії та інших країн, з розвитком ремесла та зародженням мануфактур тут помітно зростало місцеве виробництво зброї, особливо під час визвольної війни українського народу. Основними центрами по виробництву зброї в князівстві Острозькому були: Острог – шаблі, палаші, півгаки, гармати, сагайдаки, луки, стріли; Дубно – гармати, гаківниці; Степань – луки, стріли.

Як використовували зброю вже після виготовлення її майстрами, свідчить знову ж таки С. Пекалід:

«Військо велике було в Костянтина, таврійські, колхідські
Відділи, не бракувало людей тоді, здатних до зброї.
Кінні частини веде він і піші, блискучі від міді,
В кожного спис у руці наконечником гострим сіяє
Й лук смертоносний великий побрязкує лунко на плечах.
Ще, крім отих, із села прибув відділ озброєних воїв.»

«Відділ поляків, що саяв від міді, привів пан Свошовський,
Гойський до відділів цих ще приєднав загопи кінноти,

А Загоровський у себе зібрав списоносців когорту,
Й також шляхетний Боховський, хорунжий [Волинського краю].
Шляхта численна, що власні орала поля своїм плугом,
Віддана роду Острозьких, тепер узялася за зброю.
В них йшла частина до легкоозброєних відділів війська,
Що необхідні в дрімучих лісах, там, де доступ поганий,
Друга частина в шоломах блищала від міді тяжкої.
Сам Костянтин, що не раз у боях показав свою душу хоробру,
Зараз готовий вже був залишити острозькі пенати:
Разом з народом і кліром іде він до храму святого, –
Два білосніжних військових знамена внесли тут до храму,»

«Йдуть ескадрони, закуті у зброю, іде усе військо:
Спереду ладом піхота, а далі кіннота вся разом,
Потім шляхетська когорта, оточена масою люду,
Й князя загін, що гордився прикрасами з золота й міді,
В кожного одяг багатий, шолом із султаном, і сріблом
Сяє в час маршу й дзвенить сагайдак, і блищить уся зброя.»

«Військо численне прислав Олександр, із маєтків набравши ,
Воїнів, що відзначались ударом тризубця й метанням
Списа, і різними вів їх шляхами до табору князя.»

«Ось наближались вже лучники, далі частини в шоломах
Блискали міддю, широке розкинулось Марсове поле.» [6, С. 196 -242.]
Військові посади підкріплювалися знаками, які розрізняли звання.
Старшина мала свої клейноди: полковники – пірначі та бунчуки; сотні й
курені – свої значки; судді – тростини з металевим «яблуком» на кінці;
писарі – каламарі (оздобні футляри для пір'я з чорнильницями). Ще одним
обов'язковим клейнодом були литаври.

Цікавий опис татарських вояків, які жили в Острозі на татарському
передмісті, маючи там свою мечеть та майстерні по виробництву
різноманітного реманенту¹², знаходимо у С. Пекаліда:

Панцирів зовсім немає на воях: весь захист – це зброя:
Відділ без панцирів проти озброєних йде в бій охоче
Тільки з мечем, і колчаном легким задоволені стріли,
Що пробивають щити круглуваті, скрізь міддю оббиті.
Саме Белона бажала, щоб гети ці після поразки
В битві нещасній отут, в Острозі, поселилися жити.

*Виготовлення, продаж, зберігання та використання зброї
в Острозі та князівстві Острозькому*

Тож біля Горині, річки скелястої, всі там осіли
Й в інших місцях, і вже орють поля, не лишаючи зброї,
Старші і молодь, що звикла до неї, її носить завше. [6, С. 196-242.]

Примітки

1. Шамшир – шабля, яка виготовлялася без дол та з сильною кривизною лека.
2. Назва різновиду шаблі турецького походження кілідж в літературі зустрічається так само, як і кіліч чи клич.
3. Назва шаблі карабеля зустрічається так само часто, як і карабела.
4. В даній статті використано матеріал, поданий Дмитренко Тамарою Борисівною – зав.відділом історії Державного історико-культурного заповідника м. Дубна (за її згодою), а також оригінал статті кн. Любомирського.
5. Орша – місто на території сучасної Білорусі.
6. Кн. Любомирський в своїй статті місцем виготовлення цих гармат називає Константинополь і в транскрипції подає Konstanti(nopol?). Я думаю, що логічніше було б бачити тут одне з найулюбленіших міст князів Острозьких – Костянтинів, зараз – Старокостянтинів Хмельницької області.
7. Гаківниця – важка рушниця великого калібру. В XVI-XVIIст. використовувалася як фортечна й наступальна зброя. Була в арсеналах держави та приватновласницьких замків українських міст та містечок, а також на озброєнні козацького війська. Г. мали різну довжину ствола (від 1 до 2,5 м) і за цією ознакою класифікувалися як півгак, гак, подвійний гак (великі Г. називалися козами). Їхня маса в середньому сягала 10 кг, калібр – від 24 до 31 мм. Для пом'якшення сили віддачі під час пострілу, а також полегшення прицілювання Г. закріплювалися на упорі з допомогою гака на стволі (звідси назва рушниці). Оснащувалися 'нотвим замком – механізмом для запалювання порохового заряду. Для цього з боку «казенної» ч. ствола просвердлювався невеликий отвір. Зовні біля нього робилася залізна поличка із заглибленням для пороху. Ладнався спеціальний двоплічний важіль, у який затискувався 'ніт. Нижній кінець важеля служив спусковим гачком. При натискуванні на нього тліючий 'ніт нахилився до полички, спалахував порох, полум'я якого проникало через отвір у стволі до порохового заряду, і відбувався постріл.
8. Мушкет – важка рушниця калібру до 23 мм. Дальність стрільби до 250 м. Вкорочені мушкети називалися мушкетонами.
9. Яничарка – рушниця невеликого розміру та калібру, найменші зразки могли називатися бандолетами (великий пістоль), використовувалися в більшості випадків вершниками. Яничарки відрізнялися від інших видів вогнепальної зброї зазвичай формою прикладу і були популярною зброєю як в українській шляхти, так і в середовищі козаків.
10. Юзеф Ігнацій Крашевський (пол. Jyzef Ignacy Kraszewski), (28 липня 1812, – 19 березня 1887) – польський письменник, публіцист, видавець, історик, філософ, видатний польський та український громадський і політичний діяч.

***Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині***

---

11. Несецький Каспер (рік народження невідомий – 1744) – польський історик, єзуїт, автор чотиритомної праці з генеалогії та сфрагістики Польщі, виданої у Львові: Т.1: «Корона польська» (1728); Т.2-4: «Герби і фамілії лицарські як в Короні, так і у великому князівстві Литовському» (1738,1740,1743).

12. Потрібно відзначити, що татари були одним із найнадійніших формувань у війську кн. Острозького. Вони не могли повернутися до своїх колишніх співвітчизників, адже там їх вважали зрадниками, не особливо їх шанувала і польсько-українсько-литовська шляхта.

Література

1. Заяць А. Економічний розвиток Острога в XVI – першій половині XVII ст. // Острозька давнина: дослідження і матеріали. – Т. 1. – Львів, 1995.

2. Тоїчкін Д. Козацька шабля 17-18 ст. – К. – 2007. – С. 169-170.

3. Кулаковський П. Остріг та князі Острозькі в поемі С. Пекаліда «Про острозьку війну...» // Матеріали VII-IX науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя». 1996-1998 роки. – Остріг, 2000.

4. Сас П. Торгівля на Україні. XIV – середина XVII: Волинь і Наддніпрянщина. – К., 1990.

5. Зуб Д. Нариси з історії Галичини. – Львів, 2003.

6. С. Пекалід. Про Острозьку війну під П'яткою проти низових // Українська поезія XVI с. / Переклад з латинської В. Маслюка.

7. Lubomirski J. – Regestra skarbcza księzaty Ostrogski w Dubnie, spisane w roku 1616 //Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce/ – Krakow, 1900. – Т. 6.

8. Kraszewski J. – I. Wspomnienia Woynia, Polesia i Litwy. – Т.2. – Wilno, 1840.

9. Ks. Niesiecki Kasper. Herby i familie rycerskie tak w Koronie jako y w W.X.L. – Lwyw, 1728.

10. Aftanazi R. Dzieje rezydencji na dawnich kresach Rzeczypospolitej. – Т.5. – Wroclaw, 1994. – S. 108-110.

11. Центральний державний історичний архів України у Львові.– Ф.52 – Оп. 2. – Справа 29.

12. Александрович В. Мистецьке середовище Острога епохи Академії (1570-і – 1630-і роки) // Острозька давнина: дослідження і матеріали. – Т. 1. – Львів, 1995.

13. Атаманеко В. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – Т. 1. – К.; Острог; Нью-Йорк, 2004.